

УДК: 122 7.012

ДИЗАЙН В ТЕХНІЧНИХ ВУЗАХ УКРАЇНИ

Рижова І.С. (м. Запоріжжя)

Анотації

Викладено генезу художньо-промислової освіти на теренах сучасної України. Наведено основні напрямки розвитку дизайнерської спеціальності у вищих навчальних закладах України. Висловлено точку зору щодо стратегії подальшого розвитку дизайн-освіти в Україні.

The genesis of art-industrial education in terrain of modern Ukraine is explained. The main directions of development of design specialty in higher educational institutions of Ukraine are reduced. The point of view concerning the strategy of further development of design – education in Ukraine is expressed.

Ключові слова

ДИЗАЙН, ОСВІТА, НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА, ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВА ОСВІТА, ДИЗАЙНЕРСЬКІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ, ДИЗАЙН В ТЕХНІЧНИХ ВНЗ

Вступ

Процеси становлення дизайнерської освіти в Україні витікали з обставин тогочасного життя. Раніше одна частина України входила до складу Російської імперії, а частина – до складу деяких центральноєвропейських держав. Це, звісна річ, накладало відбиток на всі прояви життя, у тому числі й на формування дизайнерської освіти. Через ці процеси, які протікали на теренах Центральної, Східної та південної України мали поміж собою, м'яко кажучи, багато спільних рис. Серед іншого і те, що були вони дещо відірвані від європейського життя. А от що стосується Західної України, то там становлення дизайнерської освіти відбувалося в межах загальноєвропейських художніх процесів. З 1905-1914 року у Львові діяла так звана "Вільна Академія Мистецтв", у 20-30-ті роки – низка приватних шкіл і студій. Щодо становлення дизайнерської освіти на теренах Великої України, то тут склалися такі головні художні центри: Київ, Львів, Харків та Одеса.

Мистецька освіта у Києві має глибоку і славу історію. Ще в монастирських малярнях, цехових об'єднаннях Києва провадилося навчання за авторитарними принципами, коли учень засвоював професійні навички під час виконання роботи спільно з майстром. Широко відомою у XVII – XVIII століттях була малярня Києво-Печерської Лаври. У XVIII ст., за часів автономного ладу в Україні у період козаччини, єдиним великим центром науки, освіти і мистецтва була Київська духовна академія. В межах цього навчального закладу в Україні плекалося й образотворче мистецтво. У Київській академії малювання носило масовий характер, хоча окремий малювальний клас було

відкрито лише у другій половині XVIII ст., до того часу образотворче мистецтво у Київській академії виконувало швидше допоміжні до потреб навчання функції згідно з традиціями і побутом закладу і зводилося до створення студентами гравюр на релігійні теми, а також театральних декорацій, до шкільних драм тощо. Майже всі провідні українські гравери що нерідко виступали і як живописці (І.Щирський, О.та О.Тарасевичі, Н.Зубрицький, Г.Левицький та ін.) здобували мистецьку освіту за кордоном – у Німеччині, Польщі, Литві. У педагогічній діяльності малярні поступово з'явилися академічні елементи, засновані на зразках західноєвропейської академічної освіти. Важливе культурно-мистецьке значення мала діяльність Києво - лаврської іконописної майстерні (1728-1760). У цьому навчальному закладі, характер викладання мистецтв, яскраво демонструє історичну динаміку організаційних змін і методики. Офіційні статистичні дані станом на початок 1900-х років фіксують у Київській губернії наступні мистецькі навчальні заклади: Київське художнє училище (1901), Рисувальню-художню школу при Києво-Печерській лаврі (1866), спеціальний клас художніх робіт та курси для підготовки вчительок рукоділля, де фахове навчання вели Ольга та Серафим Курдюсови (1897), Художню – ремісничу майстерню друкарської справи в Києві при друкарні В.Кульженка (1903) [1, с. 72-76].

З кінця XIX століття в Києві працювала рисувальня школа, яка згодом була перетворена на художнє училище, підпорядковане Петербурзькій академії мистецтв. У 1917 році сформувалася Українська Народна республіка. З ініціативи київської інтелігенції – Г. Павлуцького, Д. Антоновича, М. Біляшівського та інших, за особистої підтримки Голови Центральної Ради М. Грушевського у грудні 1917 року було відкрито Українську академію мистецтва. Заклад був організований завдяки об'єднанню зусиллям провідних митців України того часу: М.Бойчука, О.Мурашка, Г.Нарбута, Братів Ф. і В.Кричевських, М.Жука, М.Бурачека. Першими професорами її були видатні художники, які отримали європейську освіту. У 1921-1922 навчальному році діяло шість майстерень: майстерня портрета і жанру Ф.Крачевського, майстерня монументального мистецтва М.Бойчука, майстерня декоративного мистецтва Л.Крамаренка, майстерня пейзажного жанру М.Бурачека, майстерня композиції та орнаменту В.Крачевського, майстерня театального мистецтва В.Меллера [2]. Але згодом в Інституті пролетарської художньої культури та Київському державному художньому інституті реформа художньої освіти 1934 року суттєво деформувала самотню систему підготовки митців, що склалася в Києві. Еталоном для Київського інституту на багато років стала Всеросійська академія мистецтв. Трохи пізніше у Київському інституті пластичних мистецтв та Київському художньому інституті (такі назви у 20 – ті роки отримував той же самий навчальний заклад) художньо-промисловий напрямок навіть став домінувати. Відкрилося текстильне відділення, потім відділення театр-фото-кіно. Це зумовило

переорієнтацію методів навчання. Особлива увага надавалася засвоєнню циклу формально-технічних дисциплін. Великого значення набули практичні заняття у майстернях технічного призначення. Досвід 20-х років було відкинуто. Станковізм був основою навчання.

Останнім часом відбуваються зміни. Поруч із розвитком класичних форм мистецтва взято курс і на використання нових технологій навчання. Розширено діапазон спеціалізацій, і серед інших з'явився напрямок графічного дизайну. Звичайно, графічний дизайн постає у Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури на ґрунті глибоких традицій Київської графічної школи. Через цю обставину графічний дизайн змужнів тут дуже швидко і показує цікаву, своєрідну, дещо “станковізовану” версію сучасного графічного дизайну. Очолює цю школу декан творчого факультету, зав. кафедри графічних мистецтв, професор В.Шостя. Київський інститут декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. М.Бойчука було засновано у 1936 року як школу майстрів декоративно-прикладного мистецтва при Київському музеї українського мистецтва. Ця школа стала основою для заснування у 1938 році Київського республіканського художньо-промислового училища. У ньому здійснювалася підготовка фахівців середньої ланки з художньої кераміки, художнього ткацтва, художньої вишивки, килимарства, декоративного розпису. У 50-ті роки навчальний заклад став зватися Київським училищем прикладного мистецтва. У 1962 році його реорганізовано на Київський художньо-промисловий технікум. Підготовка фахівців стала проводитися за спеціалізаціями з такими назвами: “художнє конструювання” та “художнє оформлення”. Це були вже дизайнерські спеціалізації. Першими викладачами на дизайнерських спеціалізаціях стали: І.Волкотруб, Є.Козлов, А.Пантюхін, М.Богданович, А.Горенко та ін.

Нині інститут є навчальним закладом з великим досвідом роботи, що провадить підготовку молодших спеціалістів з дизайну за спеціалізаціями: промисловий дизайн, графічний дизайн, дизайн середовища. Це відбувається на відділенні дизайну, завідувачем якого є М.Черноус. Відділення має кваліфікований педагогічний склад та досить міцну матеріальну базу у вигляді навчальних майстерень. Воно відіграє важливу роль в Україні як центр, що готує молодших спеціалістів з дизайну. Передумови розвитку дизайнерської освіти у Львові склалися з давніх часів. Ще з XIV століття там функціонувала цехова форма навчання. Це була повноцінна, як на ті часи, система художньої освіти, збудована на синтезі ремесел і мистецтва. Особливо прискорено розвивалася художньо-промислова освіта в Західній Україні у цілому та у Львові, зокрема, починаючи з XIX століття. Рівень розвитку деяких художньо-промислових шкіл був досить високий. У 90-ті роки XIX ст. відомі австрійські художники, окремі професори архітектури з Відня надсилали на різноманітні конкурси у Львові проекти меблів, камінів,

керамічних виробів із яскраво вираженою українською народною стилістикою. Престиж галицького декоративно-ужиткового мистецтва був високий. У 1946 р. сталінською владою відкривається Львівський інститут прикладного і декоративного мистецтва. Відкритий він був з метою підготовки кадрів для оздоблення архітектурних споруд та середовищних об'єктів символікою сталінізму, аби вганяти європейський Львів у дружні обійми напівазійської імперії. Та історія рухалась своїм ходом і, звичайно ж Львівський інститут став згодом цілком європейською академією мистецтв, де розвиваються нині і дизайнерські пагони. Одним з таких пагонів є дизайн одягу. Він розвивається під егідою кафедри моделювання костюму, яку було створено у 1972 р. (завідувачем кафедри є нині професор О.Коровицький). Львівська школа моделювання костюму сягає своїм корінням традицій народного одягу та професійного кравецького ремесла, що було добре розвинене у містах та містечках Галицького краю. Велику роль у становленні школи відіграли традиції львівських кравецьких ремісничих шкіл, ательє з виготовлення одягу, взуття, головних уборів та ювелірних прикрас. Теперішня кафедра у Львові гармонійно поєднує розвиток підготовки студентів у галузі промислового моделювання із розвитком здатності своїх вихованців до створення яскравих авторських модельєрських концепцій.

З 1994 р. у Львівській академії мистецтв створюється нова кафедра промислової графіки. Але ж, звичайно, галузь прикладної графіки у Львові розвивалася здавна. Це і друкарня Івана Федорова XVI століття, і згодом робота шкіл рисунка і малярства, відділи графіки Мистецько-промислової школи тощо. Нині ж молода кафедра промислової графіки розпочинає підготовку фахівців. Завідувачем кафедри є нині доцент Л. Лебідь-Коровай. Дизайн середовища акумулюється у Львівській академії мистецтв на кафедрі проектування інтер'єрів. Вона є найстарішою в Україні кафедрою цього профілю і існує з 1946 року. Завідувачем кафедри нині є доцент Р.Студницький. На кафедрі працюють досвідчені педагоги. Кафедра готує фахівців у галузях проектування інтер'єрів житлових, громадських та сакральних споруд, проектування малих архітектурних форм, експозицій виставок та викладання професійно-орієнтованих дисциплін у школах, ліцеях та вищих навчальних закладах.

Харківська державна академія дизайну і мистецтв мала свою історію розвитку. Культурно-мистецьке середовище цього міста за своєю глибиною і значенням упродовж XIX і на початку XX століть найближче прирівнювалося до київського. Вже наприкінці XIX століття Харків стає потужним центром машинобудування. Разом з цим формувалась і художньо-промислова школа. Її фундамент утворили два навчальних заклади: школа малювання М. Раєвської-Іванової, що мала тоді художньо-промисловий нахил, та Харківський технологічний інститут, де методика підготовки інженерів містила в собі елементи дизайнерської освіти. Обидва ці навчальні заклади були першими в Україні з огляду на

“протодизайнерський” їх нахил. З 1919-1934 рр. Харків був столицею України. Столична влада, прагнучи не відстати від реформ, що відбувалися в Москві, вирішила у 1921 року створити в Харкові вищий художній навчальний заклад. За її задумом він мав бути подібним до московського ВХУТЕМАСу і готувати майстрів-художників для промисловості. Розпочалася загальна кампанія відкидання виробничого мистецтва. У 30-ті роки Харківський художній інститут став готувати лише художників-станковистів. У 1963 року Харківський художній інститут стає Харківським художньо-промисловим інститутом, де відкриваються суто дизайнерські спеціальності. Звичайно, 60-ті роки відрізнялись від 20-х тим, що у розвинених країнах все більше набирала оберти машина з підготовки дизайнерських кадрів. Гілку промислового дизайну створила кафедра художнього конструювання, як її тоді було названо. Всі педагоги її вийшли з архітекторів. Це В.Лістровий, В.Синебрюхов, З.Юдкевич, В.Константинов. Першим завідувачем кафедри став архітектор Л.Винокуров.

У 70-ті роки педагогічний колектив кафедри художнього конструювання вже майже цілком складався з її випускників. У молодому колективі відбувалося накопичення методичного потенціалу на підставі осмислення досвіду інших шкіл з метою формування такої системи підготовки дизайнерів, яка б найбільш ефективно спрацьовувала в умовах Харківського регіону. Завідувачем кафедри у ті роки був О.Бондаренко. Завідувачами кафедри у 80-ті роки були доцент В.Єльков та доцент, кандидат мистецтвознавства О.Бойчук. У 90-ті роки кафедра дизайну увійшла вже вельми зрілим колективом з більш як чвертьвіковим досвідом роботи. З 1991 р. завідувачем кафедри дизайну був професор, кандидат мистецтвознавства В.Диниленко. З 1993 року кафедру очолював доцент Є.Рагулін, з 2001 – доцент – І.Остапенко. На зламі 80-90-х років на кафедрі почали відбуватися реформи у системі підготовки студентів. Оновлення моделі спеціаліста потягло за собою і оновлення методів викладання та організації навчального процесу. Основні дисципліни, які викладалися на кафедрі, такі: “Основи формоутворення”, “Основи композиції”, “Проектна графіка”, “Комп’ютерна графіка”, “Методика дизайну”, “Історія дизайну”, “Макетування” та ін. [3]. Поряд із Києвом та Харковом, у мистецько-освітньому трикутнику вищої школи східних областей України активну роль відіграла Одеса. Створений тут у 1920 р. Інститут образотворчих мистецтв розвивався на базі колишнього Одеського художнього училища (ОХУ) (1875). Реорганізація була проведена спеціальною комісією Співки художників пластичних мистецтв (1917) на чолі з професором скульптури Б.Едуардсом. Поряд із цією новоствореною спілкою, в Одесі до 1912 р. діяло одне з найбільших мистецьких об’єднань України кінця ХІХ – початку ХХ століть – Товариство південноросійських художників (ТЮРХ) (1890-1921). Майже всі Одеські учасники періодичних виставок ТЮРХу

були випускниками ОХУ, яке до 1900 р. називалося “Одеською рисувальною школою” [4]. Під впливом революційних подій одеський мистецький навчальний заклад був неодноразово реорганізований, змінився і його статус: “Вище художнє училище” (1920), “Вільні державні майстерні” (1920), “Академія” та “Інститут образотворчих мистецтв” (1924) [5, с. 116,123]. Образотворчу специфіку навчального закладу визначала діяльність таких викладачів, як К.Костанді, його учнів П.Волокидіна, Д.Крайнева та інших живописців академічної школи. Нову методологію значною мірою формував ректор від 1921 р. доктор філології, професор Б.Варнеке, автор багатьох філософських праць з питань історії та теорії мистецтва [5, с. 122]. У результаті чергової реорганізації 1923 р. Одеський політехнікум пластичних мистецтв суттєво збільшив кількість і профіль випускових спеціальностей та навчальних дисциплін. Навчальний процес був побудований за принципом майстерень, які очолювали П.Волокидін і Д.Крайнев (станковий живопис), Т.Фраєрман (декоративний живопис, оформлення інтер'єру), В.Мюллер (театрально - декораційний живопис), П.Мітковицер (монументальна скульптура), О.Білокурський (кераміка) [1, с. 154-157]. Одеське мистецтво нонконформізму започаткувалося наприкінці 1960-х та 1970-ті роки. Лідерами мистецького нонконформізму Одеси були О.Ануфрієв, В.Стрельников, В.В.Басанець, В.Маринюк, Л.Ястреб, В.Хрущ, С.Сичов, В.Цюпко та ін. Сукупністю одеського нонконформізму стали знаковість, символізм, остронення світу. 90-ті роки минулого століття ознаменувалися в Україні серед іншого й тим, що протягом того десятиріччя стали з'являтися, нові навчальні осередки з підготовки студентів за спеціальністю “дизайн” у технічних та інших вищих навчальних закладах. До їх числа належить найстаріша дизайнерська школа у Львівській політехніці, молоді кафедри дизайну у Київському технологічному інституті легкої промисловості – нині Національний університет технології і дизайну, в Українському лісотехнічному університеті (м. Львів), Луцькому державному технічному університеті, Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ), Київській політехніці, Дніпропетровському національному університеті, Херсонському державному технічному університеті, Запорізькому національному технічному університеті та деяких інших. Усі вони належать до ВНЗ державної форми власності. Запорізький національний технічний університет – це один з центрів освіти, науки та культури у Придніпровському регіоні, основним завданням якого є підготовка спеціалістів для металургійних, машинобудівних, електротехнічних, автомобільних, радіотехнічних підприємств міста Запоріжжя та Запорізького регіону. Крім того, це один з провідних центрів регіону з підготовки фахівців з проектування та конструювання машин і механізмів різних галузей народного господарства. Необхідність створення кафедри “Дизайн” обумовлена гострою потребою промислових підприємств Запорізького регіону в спеціалістах –

дизайнерах. Частково ця потреба задовольняється кафедрою ЗНТУ “Металорізальні верстати та інструменти”, на якій в 1999 році відкрито спеціалізацію “Комп’ютерне проектування та дизайн верстатного обладнання” для студентів спеціальності 8.090 203 “Металорізальні верстати та системи”.

Крім своїх головних дисциплін, таких як: комп’ютерні графічні системи, комп’ютерне конструювання, основи САПР, програмне забезпечення механічної обробки в технічних системах, та ін., у межах спеціалізації студенти вивчають промисловий дизайн, комп’ютерне моделювання та дизайн верстатного обладнання, принципи інженерної творчості, основи сучасних інженерних технологій, математичне моделювання верстатів, філософські проблеми наукового пізнання. Потребу в спеціалістах-дизайнерах мають також підприємства, на які влаштовуються випускники факультетів: транспортного (дизайн автомобіля), електротехнічного (дизайн електричних машин та приладів), радіоприладобудування (дизайн радіоапаратури та напівпровідникових приладів), економіки і управління (дизайн реклами). Разом з цим задовольнити попит підприємств регіону в спеціалістах з проектування та конструювання машин і механізмів з урахуванням питань дизайну для машинобудівних, автомобільних, електротехнічних та радіотехнічних підприємств доки не вдається в наслідок відсутності їх підготовки в ВНЗ Придніпровського регіону. Нові економічні умови вимагають залучення до випуску цієї та іншої продукції інженерів-дизайнерів, спроможних підвищити її якість до вимог світового рівня. При цьому потрібно мати на увазі, що проблему дизайнерської підготовки інженерів немислимо вирішити тільки введенням в навчальні плани дизайнерського курсу основ технічної естетики та художнього конструювання. Потрібна організація підготовки спеціалістів-дизайнерів шляхом створення кафедри “Дизайн” при ЗНТУ. Актуальність цього підтверджується фактом, що в зарубіжних інженерних закладах створені окремі факультети дизайну.

Таким чином, крім підготовки спеціалістів за спеціальністю “Промисловий дизайн”, існує необхідність надання студентам технічних та економічних спеціальностей знань промислового дизайну. Цю роботу буде виконувати кафедра “Дизайн”. Для забезпечення навчального процесу кафедра має комп’ютерний клас на 30 – робочих місць і ліцензійні версії програмного забезпечення систем; Компас – графік, Компас – Автопроект на 50 робочих місць, навчальну версію GeMMa – 3D, комплект програмного продукту фірми Delcam на 25 робочих місць і 125 ліцензій на програмний продукт фірми Delcam, принтер і плотер. У Запоріжжі вже багато років працює художня школа. Подібні школи існують і в інших містах області. Запорізький електротехнічний технікум – коледж готує молодшого спеціаліста - художника – конструктора (дизайнера). Кращі випускники вищезгаданих навчальних закладів

поповнять ряди студентів кафедри “Дизайн” ЗНТУ. Потреба у підготовці дизайнерів у регіоні є важливою складовою частиною освітянських програм Запорізької області та України в цілому. Як вже відзначалося, основна робота кафедри “Дизайн”, буде полягати у підготовці спеціалістів-дизайнерів та здійсненні дизайнерської освіти студентів ЗНТУ майже всіх спеціальностей. При цьому організатори кафедри усвідомлені інженерами - конструкторами, і навпаки, спеціалісти – дизайнери повинні вміти професійно оцінити конструкцію, запропоновану інженером. Такий підхід дозволить випускникам ЗНТУ мати цілісне уявлення про технічну естетику, промислове мистецтво та дизайн, буде сприяти підвищенню конкурентоспроможності української продукції. Шлях подальшого розвитку мистецького дизайну лежить у площині вирішення співвідношення двох старих, як світ, філософських істин: краси і користі. Методологія дизайну, як проектування нового, формується на засадах компонування цілого з частин з точки зору доцільності, раціональності, зручності, пробудження емоційної реакції людини і полягає в синтезі, на рівні уявити, тих чи інших якісних показників об'єкт - дизайну. Отже, якщо дизайн може перетворювати промислові вироби та речі людського побуту в явища культури, оскільки естетичний початок повинен бути присутній не тільки в творчому процесі створення нової речі, але й у готовому цілісному виробі, то досягнення такої цілісності вимагає від дизайнера не лише здібностей досліджувати, вміння аналізувати наукові дані та факти, але й наявності творчої уяви, фантазії, естетичного відчуття, смаку. В Запоріжжі діють такі організації як: “Національна спілка художників України”, “Спілка архітекторів”, “Спілка дизайнерів”, “Спілка народних майстрів”, діяльність яких пов'язана з дизайном. Історично довівши свої можливості у створенні конкурентоспроможної продукції, в насиченні ринку промисловими товарами і нормалізації умов життя населення країн Західної Європи, Америки, Японії, дизайн та його розвиток повинен внести свій вагомий внесок у вирішення соціально - значимих проблем і в Україні. Треба відзначити, що форми промислових предметів, які випускаються підприємствами України, різного роду упаковки, одяг набувають виразних форм і пропорцій, вирішуються художньо в цілому, стають естетичними, що свідчить про розвиток вітчизняного дизайну. Характерною рисою української школи дизайну є те, що її контекст визначають творчі особистості, не тільки здатні продукувати високохудожні зразки, а й формувати навколо себе культурне середовище та активно впливати на його розвиток.

Висновки

Стан сучасної дизайнерської науки дозволяє з нових позицій розглядати український дизайн, стилістику (жанрову різноманітність, еволюцію творчості митців, процес створення новітніх дизайнерських концептуальних моделей), спрямованих на національну, історичну, просторову самоідентифікацію. Творча еліта як виразник духовності

народу, дизайнерські скарби, що несуть код свого народу у вічність, забезпечуючи зв'язок генетичної пам'яті, зв'язок поколінь у різних параметрах та вимірах духовного життя, дизайн житла, громадських споруд, дизайн вулиць, площ, міста чи села – декоративне прикладне мистецтво у всіх його жанрах, народна творчість вносять в наше життя не тільки функціональне вирішення наших потреб, а й елемент гармонії, одухотвореної краси, що має безумовний вплив на відчуття гармонії та задоволення, душевного комфорту та «укоріненості» в нашому національному бутті. Мистецька еліта має можливість та обов'язок відповідно спрямовувати розвиток масової культури, формувати нові національні дизайнерські стилі, національний класичний дизайн, якими народ і держава буде репрезентувати себе, духовність своєї нації на світовому форумі культур, і тим самим, зробити і свій національний цінний внесок у всесвітню, загальнолюдську культурно-дизайнерську скарбницю. Таким чином, підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що активізація дизайнерської освіти та, певною мірою, дизайнізація деяких інших освітніх галузей, є знаменням часу і ця тенденція продовжуватиметься у XXI столітті.

Перспективи подальших досліджень:

- аналіз концепції дизайнерської освіти в технічних вищих навчальних закладах України;
- вивчення напрямків розвитку дизайнерської освіти в зарубіжному і вітчизняному контекстах.

Джерела

1. Шмагало Р.Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст.: структурування, методологія, художні позиції. - Львів: українські технології, 2005. – 528 с., 742 іл.
2. ЦДАВОВУ. Ф.166. – Оп.2. – Спр 1560. - Арк. 15-20.
3. Даниленко В.Я. Дизайн: Підручник для студ. вищих навч. закл., які навч. за спец. “Дизайн” /Харківська держ. академія дизайну і мистецтв; Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. - Х.: Видавництво ХДАДМ, 2003.-320 с.
4. Барковская О. Товарищество южнорусских художников: Библиографический указатель. – Одесса: ОГНБ им. М. Горького, 1997. – Вып.1. – 132 с.
5. Никуленко С. Становление высшей художественной школы в Украине (1917-1934): Диссертация на соиск. уч. степ. канд. искусств. – Киев, 1997.

Стаття надійшла 05.04.2009 р.